

Останнє десятиліття позначилося поживленням лексикографічної діяльності в Україні. Чи не найбільшим попитом користуються перекладні словники, що мають установити еквівалентні відношення між лексичними одиницями двох (або кількох) мов. Однак, попри вагоме практичне значення словникарства, не всі його проблеми достатньо ґрунтовно вивчені в українському мовознавстві. Однією з проблем, що залишається нерозробленою, є опрацювання безеквівалентної лексики в лексикографії. Наукових розвідок про передавання безеквівалентної лексики у словниках в українській лінгвістичній літературі досі немає, що зумовлює актуальність нашої статті. Завданням цієї роботи є: 1) окреслення кола питань, пов'язаних із країнознавчими реаліями в перекладному словникарстві; 2) з'ясування способів подання безеквівалентної лексики у словниках; 3) визначення шляхів подолання проблем лексикографічного опрацювання національно маркованих одиниць.

В українському мовознавстві питання безеквівалентності національно маркованих одиниць порушують переважно в межах теорії перекладу. Автори монографії «Теорія та практика перекладу (німецька мова)» зараховують до безеквівалентної лексики етнонаціональні елементи, що не мають відповідників у чужих мовах, зокрема: структурні екзотизми (нім. *einheiraten* – *через шлюб увійти учийсь бізнес*), випадкові екзотизми (укр. *доба* – нім. *24 Stunden*), тимчасово безеквівалентні терміни (нім. *штрейкбрехер*), а також реалії (америк. *drive-in*, що позначає обслуговування клієнта в автомобілі). [9:147–148, 527]. Мовні реалії як компонент соціально-історичного і національно-культурного контексту ґрунтовно дослідила Р.П. Зорівчак. У монографії «Реалія і переклад» учена подає таке визначення цього явища: «Монолексемні й полілексемні одиниці, основне лексичне значення яких вміщає традиційно закріплений комплекс етнокультурної інформації,

чужої для об'єктивної дійсності мовисприймача» [7:58].

Т.Р. Кияк, А.М. Науменко, О.Д. Огуй виділяють 5 основних способів відтворення реалій: а) транскрипція і транслітерація (*бос, мсьє, авеню, скейтбординг*); б) гіпо-гіперонімічний переклад, що полягає у використанні родо-видових понять для відтворення оригіналу (переклад німецького *Schnaps* українським *горілка*); в) уподібнення, тобто використання чужомовного схожого терміна, що підпорядкований спільному родовому поняттю (у такій спосіб латиноамериканські *бомбачі* можна перекласти українським *шаровари*); г) перифрастичний або описовий переклад (*тисанка* – нім. *bemaltes Ei*); д) калькування (*сільрада* – англ. *village council*) [9:150–153]. Окрім вище зазначених способів, Р.П. Зорівчак пропонує відтворювати реалії за допомогою транспозиції на конотативному рівні, що полягає у передаванні реалій лексемами «<...>з іншим денотативним, але рівновартним конотативним значенням», наприклад, передавати укр. *калина* відносним англійським відповідником *cranberry* (журавлина) [7:133].

Чимало зарубіжних мовознавців досліджувало проблему національно маркованих одиниць також із позицій теорії перекладу. Перекладознавці Е.Е. von der Weppen, А.Ф. Segui, R. Arntz, W. Koller розрізняють п'ять основних міжмовних груп за денотативною відповідністю належних до них слів: 1 слово – 1 відповідник (нім. *Kalendarjahr* = укр. *календарний рік*), 1 слово – багато відповідників (англ. *control* = нім. *Regelung, Steuerung, Bedienung, Regler, Bedienungsorgan*), багато відповідників – 1 слово (англ. *adjuster, controller, governor, regulator, ruler* = нім. *Regler*), 1 слово – немає відповідників (нім. *Bundesgerichtshof* = ?) та 1 слово – 1 частковий відповідник (нім. *Geist* – укр. *дух*) [9:147]. На нашу думку, два останні випадки можна вважати прикладами безеквівалентності. А.В. Федоров у монографії «Осно-

вы общей теории перевода» [14] зазначає, що явище безеквівалентності у чистому вигляді зустрічається відносно рідко й переважно стосується слів на позначення місцевих явищ, які не мають відповідників у побуті й поняттях іншого народу. На відміну від таких реалій, неперекладність наукових і суспільно-політичних термінів є відносною й здебільшого тимчасовою з огляду на постійне збагачення словникового складу мови, а також розширення можливостей перекладу. «З історії мови відомо, що багато іншомовних слів, що спершу були важкими для перекладу, згодом були перекладені», – пише автор [14:184–189].

Проблема опрацювання безеквівалентної лексики в зарубіжному мовознавстві порушується не лише в межах теорії перекладу, але також у лексикографічному аспекті. Одним із питань, що дискутується в зарубіжних наукових джерелах, є визначення способів подання краєзнавчих реалій у перекладних словниках. В.П. Берков у роботі «Двухязычная лексикография» розрізняє кілька таких способів [2:159–162]:

1) переклад за допомогою алієнізмів. Такими можуть бути або загальновідомі слова, наприклад, *намаз, кнесет, вендета, лорд*, що традиційно подаються в словниках без коментарів чи пояснень, або рідковживані лексеми на зразок *гібелін, дуумвір, карабінер, роджерія*, які автор рекомендує подавати разом із латинською назвою, країнознавчим коментарем або тлумаченням;

2) переклад за допомогою створеного автором словника еквівалента разом із факультативним поясненням, наприклад: *rannier-tap ... іст. «корзинщик» (чиновник Лондонської адвокатської корпорації, який доставляє провізію)*;

3) переклад за допомогою описувального еквівалента або тлумачення, наприклад: *kisarawanda ... етн. біле покривало (яким накривають ліжко молодят у першу брачну ніч)*.

Російський лексикограф Г.Д. Томахін у передмові до країнознавчого словника США визначає такі способи передавання національно маркованої лексики [13:9]:

1) транслітерація (передавання на рівні графем): англ. *Lincoln* – *Лінкольн*;

2) транскрипція (передавання на рівні фонем): англ. *drugstore* – *драгстор*;

3) наближений (приблизний) переклад за допомогою аналога: англ. *drugstore* – *аптека*;

4) калькування: англ. *skyscraper* – *хмарочос*;

5) опис або роз'яснювальний переклад: ісп. *puchero* – *суп із яловичини*.

В.В. Ощепкова й А.С. Петриковська вирішують те саме питання дещо іншим шляхом: у лінгвокраїнознавчому словнику Австралії та Нової Зеландії дослідниці вказують на застосування апробованих еквівалентів, наприклад, *koala* – *коала*; аналогів на зразок *Sydney or the bush* – *пан або пропан* (передавання за допомогою лексичних одиниць, що є адекватними іншомовним, проте відрізняються за образною основою); застосування комбінованого перекладу [1:9–10].

Окремо слід відзначити проблему добирання адекватних еквівалентів до власних назв. На нашу думку, найбільш системно цю проблему дослідив Д.І. Єрмолович. У монографії «Имена собственные на стыке языков и культур» науковець розрізняє п'ять способів передавання власних назв [6:35–36].

1) перекладні відповідники, що переважно застосовуються паралельно з іншими видами перекладу, наприклад: *Strammer Max* – *дужий Макс*; кул. «штраммер Макс»: *страв з сирого фаршу, приправлене яйцем, луком, гострими спеціями. Пельмені – pelmeni, Siberian ravioli, one of the most Russian dishes*;

2) коментований переклад: *Hanswurst* – *гансвурст* <букв. «Ганс-ковбаска»>: *персонаж нім. нар. комічного театру*;

3) уточнювальний переклад: *Weihnachtsmann, m* – «*вайнахтсман*», *різдвяний дід, Дід Мороз, Санта Клаус*;

4) описувальний переклад: *Hinz und Kunz* – *будь-хто, кожен*;

5) перетворювальний переклад: *Petz* – *Топтигін, ведмідь як персонаж казок і байок*.

Різноманітні думки висловлено в науковій літературі також з приводу обсягу й змісту тлумачень, що часто застосовуються під час передавання безеквівалентної лексики у перекладних словниках. На думку В.П. Беркова, визначення обсягу й змісту тлумачення є суб'єктивним, адже «<...> немає чітких критеріїв, за допомогою яких можна було б виокремити серед ознак реалії ті, які є істотними». Дослідник висловлює міркування, що тлумачення обов'язкове у таких випадках: значення лексеми можна передати лише за допомогою низки часткових еквівалентів; елемент культури вихідної мови є наявним у культурі народу мови перекладу, проте з якихось причин ця реалія не отримала окремої назви; певна реалія відсутня у культурі народу мови перекладу [2:162–164]. Такої ж думки дотримуються В.В. Ощепкова й А.С. Петриковська: на їхній погляд, застосування уточнювального перекладу й метод компенсації необхідні, якщо «<...> під час

перекладу неминучими є змістовні, емоційні або стилістичні втрати» [1:9–10]. Істотним вважаємо також твердження Н.І. Сукаленко, що словник завжди має прагнути максимальної точності у поясненні, навіть якщо такої точності можна досягти за рахунок досить громіздких перекладів. З цього, однак, не випливає, що будь-яке тлумачення можна застосовувати під час перекладу без змінень, адже перекладач може подавати неповні відповідники, компенсуючи неточність контекстом або ситуацією, що відома читачеві [12:55–56]. О.М. Іванищева натомість дотримується протилежної думки, підкреслюючи, що під час перекладу безеквівалентної лексики «<...> важливо зберегти баланс між зрозумілістю й громіздкістю», бо надто розлогий описувальний еквівалент часто містить зайву інформацію. Такий переклад утруднює запам'ятовування реалії і, на думку авторки, на першому етапі сприйняття поступається більш короткому визначенню. Щоправда, вважає дослідниця, «<...> надмірність інформації можна визначити лише на інтуїтивно-рівні» [8:85–86].

Особливу увагу зарубіжні дослідники приділяють аналізу недоліків і типових помилок, пов'язаних із поданням національно конотованих лексичних одиниць у перекладних словниках. В.П. Берков називає такі хиби у тлумаченнях безеквівалентної лексики [2:169–170]:

1) тлумачення не містить суттєвих ознак поняття;

2) тлумачення подано без диференційних ознак поняття, що відрізняють його від інших;

3) рідковживані еквіваленти-алієнізми зафіксовано без тлумачення;

4) наведено лише тлумачення, а перекладні еквіваленти відсутні.

На думку дослідника, опис національно маркованої одиниці мови має складатися з опису реалії та її функції та в окремих випадках символічного значення. Автор підкреслює, що в сучасних словниках останньому параметру приділяється вкрай недостатньо уваги.

У навчальному посібнику «Німецька лексикографія» В.Д. Девкін указує на низку недоліків під час лексикографічного опрацювання країнознавчих реалій, а саме: зловживання транслітерацією (*шниквурст, захер, полтерабенд*), буквалізм перекладу (переклад німецького *Kafer* на позначення невеликого автомобіля марки Volkswagen відповідником «жучок»), випадки невдалого передавання внутрішньої форми словосполучення (пере-

клад німецької шкільної оцінки *Zwei* буквальною «двійка»), тоді як правильним є відповідник «четвірка»), неточність деяких тлумачень (у словниковій статті «*Waltdeck – іст. область Німеччини*» не уточнюється, чим саме відома ця місцевість) [445–455].

М.С. Колесникова у дисертаційному дослідженні «Лексикографический аспект страноведения» звертається до ще одного суттєвого недоліку опрацювання у словниках безеквівалентної лексики, а саме до проблеми помилкового лексичного паралелізму, наприклад: *Akademiker m – «академік» 1. особа з закінченою вищою освітою; 2. студент ВНЗ*. Подавати слово «академік» як еквівалент перекладу некоректно, оскільки в мові перекладу це слово має зовсім інше лексичне значення [10:138]. Авторка аналізує дві тенденції, що виявляються у словниках за відсутності можливості забезпечення повного лексичного паралелізму. Першою є тенденція до розроблення паліативних перекладних варіантів, унаслідок чого словник фіксує часткові, приблизні лексичні паралелі на зразок *Weihnachtsmann – «різдвяний дід», Weihnachtsabend – «переддень Різдва*. Цей підхід реалізується в низці різноманітних комбінованих форм пояснювальних перекладів і культурологічних коментарів. Друга тенденція в лексикографії характеризує появу «лексичних псевдоеквівалентів», що можуть мати експліцитний та імпліцитний характер. Експліцитно вираженими псевдоеквівалентами є найчастіше «буквалізми», зафіксовані в словниках: «енергетичні канікули», «блакитний лист», «стіл для кішки» (нім. *Energieferien, blauer Brief, Katzentisch*). Прикладом імпліцитного псевдоеквівалента може бути зафіксований у словниках переклад нім. *Zentner* словом «центнер». Дослідниця зазначає, що такий варіант перекладу можна вважати адекватним лише за наявності коментаря, що вказує на різницю між цими поняттями у двох мовах. Іншою формою псевдоеквівалентності, на думку М.С. Колесникової, є застосування безеквівалентної лексики мови перекладу для передавання країнознавчих реалій чужої мови. Наприклад, викликає сумнів лексичний паралелізм таких національно конотованих реалій, як *Weihnachtsmann – Дід Мороз, Weihnachtsabend – святвечір* [10:138–141].

Окрім аналізу типових недоліків лексикографічного опрацювання безеквівалентної лексики, зарубіжні дослідники пропонують шляхи вирішення наявних проблем. На думку російського мовознавця В.Д. Девкіна, псевдоеквівалентності, про яку йшлося раніше,

можна запобігти шляхом дотримання принципу комплексної параметрії. Цей принцип вимагає повною мірою враховувати об'єктивні й уявні можливості слова перед включенням його до словника, а також установлювати його понятійні й формально-мовні зв'язки. Дослідник, крім цього, зазначає, що за відсутності прямих лексичних паралелей зростає роль словникового тлумачення, дефініції та екземплярно-ілюстративного параметра [5:321]. За О.М. Іванищевою, перекладний словник має бути орієнтованим на знання не-носія мови й подавати відомості про реалії чужої культури. Дослідниця наголошує на важливості того, щоб «<...> зіставлення здійснювалося в межах своя – чужа культура, а не чужа – чужа культура». Окрім корпусу словника, елементи культури мають бути подані в ілюстрованих і країнознавчих додатках [8:89, 93, 290–292].

В.П. Берков вважає доцільним використання графічних зображень для пояснення культурологічних реалій, а також підтримує думку деяких дослідників про те, що перекладний словник має бути короткою етнографічно-культурною енциклопедією [2:165–166].

Висновкова частина. Огляд наукової літератури в зарубіжному мовознавстві з питань лексикографічного опрацювання безеквівалентної лексики дозволяє нам виділити найважливіші проблеми подання такої ж лексики в українському перекладному словникарстві, а саме: визначення оптимальних способів передавання країнознавчих реалій, з'ясування обсягу й змісту коментарів до варіантів перекладу, вирішення проблем помилкового лексичного паралелізму. Щодо першої проблеми, українським лексикографам має стати в пригоді досвід зарубіжного мовознавства, у якому найбільш поширеними способами передавання національно маркованої лексики є транскрипція, транслітерація, калькування, переклад за допомогою часткових аналогів, а також описувальних еквівалентів. Для вирішення двох інших проблем, укладачам українських перекладних словників слід ширше застосовувати принцип комплексної параметрії, альтернативні методи передавання неспіввіднесених реалій: графічні зображення, ілюстровані й країнознавчі додатки, а також орієнтувати словник передусім на не-носія мови.

Література

1. Австралия и Новая Зеландия. Лингвострановедческий словарь / Под рук. В.В. Ощепковой, А.С. Петриковской. – М., 1998.
2. Берков В.П. Двухязычная лексикография. – СПб., 1996.
3. Білецький А.О. Про мови і мовознавство. – К., 1996.
4. Большой индонезийско-русский словарь: В 2-х т. / Под ред. Р.Н. Коригодского. – М., 1990.
5. Девкин В.Д. Немецкая лексикография: Учеб. пособие для вузов. – М., 2005.
6. Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур. – М., 2001.
7. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад. – Львів, 1989.
8. Іванищева О.Н. Лексикографирование культуры в двухязычном словаре: Дисс. ... докт. филол. наук. – СПб., 2005.
9. Кияк Т.Р., Огуй О.Д., Науменко А.М. Теорія та практика перекладу (німецька мова). Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця, 2006.
10. Колесникова М.С. Лексикографический аспект лингвострановедения : Дисс. ... докт. филол. наук. – Ярославль, 2003.
11. Полюжин М.М. Теорія і практика перекладу з англійської мови на українську. – Київ, 1991.
12. Сукаленко Н.И. Двухязычные словари и вопросы перевода. – Х., 1976.
13. Томахин Г.Д. США. Линво-страноведческий словарь. – М., 1999.
14. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – СПб., М., 2002.

АННОТАЦІЯ

Рассматривается проблема лексикографического представления безэквивалентной лексики. Определены наиболее распространенные варианты перевода национально маркированных единиц в словарях, представлены пути преодоления проблем их передачи в переводной лексикографии.

SUMMARY

The problem of lexicography representation of non-equivalent lexica is considered. The most popular means of translating nationally marked units are defined, the ways to eliminate the problems of their representation in the translation lexicography are outlined.